

Universitat de Lleida

GUIA DOCENT

ART MEDIEVAL

Coordinació: VELASCO GONZÁLEZ, ALBERTO

Any acadèmic 2020-21

Informació general de l'assignatura

Denominació	ART MEDIEVAL			
Codi	700010			
Semestre d'impartició	2N Q(SEMESTRE) AVALUACIÓ CONTINUADA			
Caràcter	Grau/Màster	Curs	Caràcter	Modalitat
	Grau en Història, Geografia i Història de l'Art (UdL-UOC)	2	OBLIGATÒRIA	Virtual
Nombre de crèdits assignatura (ECTS)	6			
Tipus d'activitat, crèdits i grups	Tipus d'activitat	PRAULA		TEORIA
	Nombre de crèdits	3		3
	Nombre de grups	1		1
Coordinació	VELASCO GONZÁLEZ, ALBERTO			
Departament/s	HISTÒRIA DE L'ART I HISTÒRIA SOCIAL			
Informació important sobre tractament de dades	Consulteu aquest enllaç per a més informació.			
Idioma/es d'impartició	Català			

Professor/a (s/es)	Adreça electrònica professor/a (s/es)	Crèdits impartits pel professorat	Horari de tutoria/lloc
VELASCO GONZÁLEZ, ALBERTO	alberto.velasco@udl.cat	7	

Informació complementària de l'assignatura

L'objectiu de l'assignatura és la d'oferir una visió àmplia i interdisciplinària de l'art medieval en el seu conjunt i en el context de la cultura medieval, com a expressió de l'època i sobretot com una eina eficaç de comunicació, semblant a la del llenguatge, a través de la qual s'han ensenyat, explicat i expressat les seves creences, però també la mentalitat i els valors més pregonos. Un llarg període de temps que se'ns perfila com a baula fonamental entre l'època antiga i la moderna, de la què sens dubte posà les bases del seu desenvolupament.

Objectius acadèmics de l'assignatura

objectius formatius
Comentar, analitzar i interpretar les obres artístiques més significatives d'època medieval
Analitzar el concepte i significat de l'espai arquitectònic i establir les tipologies dels edificis i la seva evolució
Conèixer el context històric i social de l'Art Medieval en el seu context cultural
Saber reconèixer els gran temes de la iconografia medieval
Assolir el domini del llenguatge medieval globalment

Competències

Competències
Aprendre a analitzar, sintetitzar, organitzar i planificar la informació
Desenvolupar el raonament crític
Aprendre a cercar, trobar i gestionar la informació
Aprendre els processos bàsics de la metodologia de la Història de l'Art
Mirar d'assolir una visió diacrònica de la Història de l'Art

Conèixer les metodologies d'apropament a la Història de l'Art i la seva evolució històrica

Adquirir una adequada expressió i comprensió oral i escrita

Continguts fonamentals de l'assignatura

Tema I. Introducció. Directrius de l'assignatura. Concepte i extensió del terme. Problemes de periodització. Límits de l'art tardo-antic després de les invasions bàrbares. Trencament o continuïtat. Formació del llenguatge expressiu medieval.

Tema II. Alta Edat Mitjana. La Europa de les invasions. Art carolingi. La "renovatio" carolíngia: conseqüències estètiques. Escola palatina. Arquitectura palacial. Arquitectura religiosa. Les arts figuratives. Arts sumptuàries. Art de la cort d'Oviedo.

Tema III. Alta Edat Mitjana. L'imperi otonià. El "Sacre Imperi Germànic". Segona "renovatio". Nous conceptes arquitectònics. La Miniatura imperial. Arts sumptuàries.

Tema IV. Alta Edat Mitjana. España al segle X. Problemes de nomenclatura: art mozàrab i art de repoblació. Miniatura. Beat de Lièbana i els seus comentaris a l'Apocalipsi.

Tema V. Romànic. Introducció general. Definició del terme. Cronologia i periodització: etapes i terminologia. Aspectes històrics i límits geogràfics. Promotors i artistes. Art urbà i art rural. L'ordre de Cluny. Reforma litúrgica. Rutes de peregrinació: el valor de les relíquies.

Tema VI. Romànic. França. Arquitectura. Borgoña: Cluny i les diverses campanyes constructives. Les esglésies de peregrinació: Saint-Sernin de Toulouse i Sainte-Foy de Conques. Escultura. Noves tendències i influència clàssica. El Languedoc. Borgonya. Provença. Pintura mural i miniatura.

Tema VII. Romànic. Itàlia. La herència clàssica i la recepció d'influències bizantines. Arquitectura i escultura. Lombardia i el primer romànic meridional. L'escultura de l'Emília. Esglésies de la Toscana. La zona meridional. Pintura. Miniatura. Orfebreria.

Tema VIII. Romànic. Imperi Alemany. Continuïtat otoniana. Catedrals imperials. Tardo-romànic. **Anglaterra.** Els Normands. Escultura. Miniatura.

Tema IX. Romànic. Espanya. La Reconquesta i les seves conseqüències artístiques. Reforma litúrgica. El primer romànic meridional. El Camí de Santiago com a via europea. Arquitectura i escultura. Miniatura i Pintura. Tardo-romànic.

Tema X. El Císter. Reforma espiritual i aspectes artístics. Rigorisme estètic de Sant Bernat. Monestir: tipologia i organització.

Tema XI. Protogòtic. Problemes de nomenclatura. Components formals. Suger de Saint-Denis, Pere el Venerable i Sant Bernat de Claravall. El problema de la volta de creueria. Estètica i mística de la llum.

Tema XII. Gòtic. Introducció general. Extensió cronològica. Problemes de nomenclatura. Periodització. La ciutat i la burgesia. La catedral. La vidriera i la llum a l'edifici gòtic: l'espai transfigurat. Predomini francès. Arquitectura i escultura. Organització de la catedral. Villard d'Honnecourt. Les grans catedrals i l'evolució de les portades. La zona meridional.

Tema XIII. Gòtic. Del segle XIII a la crisi del segle XIV. Predomini francès. Pintura i miniatura. L'estil 1200. Artistes i clients laics. Nous llibres, nova demanda. París i la primacia artística. El segle XIV: Jean Pucelle. Vidriera. Els grans conjunts.

Tema XIV. Gòtic. Del segle XIII a la crisi del segle XIV. Anglaterra. Arquitectura. Personalitat del gòtic anglès. Les grans catedrals. Pintura i miniatura. L'estil 1200. L'apocalipsi. Els grans saltiris. Vidriera.

Alemanya. Arquitectura. Escultura. Pintura i miniatura.

Tema XV. Gòtic. Del segle XIII a la crisi del segle XIV. Itàlia. Ciutats-estat i la burgesia. Arquitectura: antigotisme i classicisme. Escultura: el classicisme de Nicola Pisano i el goticisme de Giovanni Pisano. Pintura: la Toscana i Roma. Miniatura.

Tema XVI. Gòtic. Del segle XIII a la crisi del segle XIV . Els regnes hispànics. Arquitectura i escultura. Les gran catedrals castellanès. Escultura i iconografia. Pintura. El gòtic linial. Miniatura. Els manuscrits alfonsíes. **Mudèixar. Minories ètniques.** Regnes hispànics.

Tema XVII. Gòtic. Finals de l'Edat Mitja. França i Països Baixos. Els gran prínceps i les comandes artístiques. Arquitectura. L'escultura i la seva independència respecte a l'arquitectura. Escultura: el naturalisme nòrdic. Pintura i miniatura. La cort del duc de Berry i altres mestres. Pintura flamenca: Jan van Eyck i Robert Campin. Les darreres generacions.

Tema XVIII. Gòtic. Finals de l'Edat Mitja. L'Imperi. Arquitectura. L'apogeu de l'escultura tardogòtica. Pintura del gòtic internacional. L'estil internacional a Bohèmia. **Regnes peninsulars.** Arquitectura: les darreres catedrals. Escultura: la presència borgonyona. Pintura: la influència septentrional.

Eixos metodològics de l'assignatura

La avaluació de l'assignatura es fonamenta en una avaluació continuada i progressiva.

S'articula en base a tres proves:

PAC1: elaboració d'un fitxa catalogràfica d'una obra d'art alt-medieval. En aquesta prova els estudiants hauran d'escollir una obra artística

anterior als inicis del romànic (c. 1000) i descriure-la en funció dels apartats existents a una fitxa-model.

PAC2; lectura i resum d'un article relacionat amb un tema del segle del romànic.

PAC3: lectura i resum d'un article relacionat amb un tema del segle del gòtic .

Prova de síntesi: consistirà en el comentari d'una imatge corresponent a una obra d'art publicada al manual "Lliçons d'Art Medieval."

Examen final: consistirà en el comentari de quatre imatges corresponents a obres publicades al manual "Lliçons d'Art Medieval".

Pla de desenvolupament de l'assignatura

L'assignatura impartida a la UOC es desenvolupa d'acord amb tres proves d'avaluació continuada i una prova de síntesi final.

Sistema d'avaluació

Aquesta assignatura es pot superar per una doble via: d'una banda, a partir de l'avaluació contínua (AC) i una prova de síntesi (PS) i, d'altra banda, amb la realització d'un examen final (EX).

- Per a fer la PS cal haver superat l'AC.
- Per a fer l'EX no cal haver superat l'AC.
- En cas d'haver superat l'AC hi ha l'opció d'optar per l'EX en comptes de la PS.

La fórmula d'acreditació de l'assignatura és la següent: AC+PS o EX.

Opció seguint i superant l'AC: AC + PS

Final d'assignatura: AC + PS

AC = 70%

PS = 30%

Notes mínimes:

- PS = 3.5

Quan la nota obtinguda a la PS sigui inferior als mínims establerts per a cada fórmula, la qualificació final de l'assignatura serà la nota obtinguda a la PS.

Opció amb EX: EX + AC
 Final d'assignatura: EX + AC
 EX = 65%
 AC = 35%
 Notes mínimes:
 - EX = 4.0

Aquesta fórmula de ponderació només s'aplicarà quan la nota resultant millori la nota obtinguda a l'EX. Quan la nota obtinguda a l'EX sigui inferior a 4 o la qualificació resultant de la fórmula de ponderació no permeti millorar la nota obtinguda a l'EX, la qualificació final de l'assignatura serà la nota obtinguda a l'EX.

Avaluació continuada

La avaluació de l'assignatura es fonamenta en una avaluació continuada i progressiva.

PAC1 Suposa un 25% de la nota de l'assignatura.

PAC2 Suposa un 35% de la nota de l'assignatura.

PAC3 Suposa un 45% de la nota de l'assignatura.

Per poder accedir a la prova de síntesi, s'hauran de lliurar les tres PAC (PAC1, PAC2 i PAC3) i haver aprovat, com a mínim, dues de les

PAC. Un cop aprovades dues es podrà accedir a la prova de síntesi.

Els estudiants que no superin les tres PAC i els que no les hagin realitzat podran accedir a un examen final.

Avaluació final

La avaluació final s'efectuarà a partir del promig establert entre les tres PAC (PAC1, PAC2 i PAC3) més la prova de síntesi. La prova de síntesi serà un 30% de la nota final i efectuarà promig amb les PAC.

Examen final per tots aquells estudiants que no hagin aprovat la avaluació continuada o per aquells que no hagin efectuat cap PAC. Aquesta prova s'haurà d'aprovar per tal de superar l'assignatura.

Bibliografia i recursos d'informació

Introducció i obres generals

J. P. CAILLET (dir.): *L'art du Moyen Âge*, París, Gallimard, 1995 (Réunion des Musées Nationaux).

L. CASTELFRANCHI: *El arte en la Edad Media*, Barcelona, Moleiro, 1996.

E. CASTELNUOVO, P. FOSSATI i G. SERGI (eds.): *Arte e historia en la Edad Media*, 4 vols., Madrid, Akal, 2013.

G. DÉMIANS D'ARCHIMBAUD: *Histoire artistique de l'Occident Médiéval*, París, Armand Colin, 1968.

G. DUBY: *Europa en la Edad Media*, Barcelona, Paidós, 1986.

G. DUBY.: *Tiempo de catedrales. El arte y la Sociedad 980-1420*, Barcelona, Argot, 1983.

A. ERLANDE-BRANDENBURG: *La catedral*, Madrid, Akal, 1993.

A. ERLANDE BRANDENBURG : *La creation artistique au Moyen Age (IV-XIII siècle)*, Paris, Fayard, 1999.

H. FOCILLON: *Arte de Occidente. La Edad media romànica y gòtica*, Madrid, Alianza Froma (89), 1988.

V. FUMAGALLI: *Las piedras vivas. Ciudad y naturaleza en la Edad Media*, Madrid, Nerea, 1989.

V. FUMAGALLI.: *Cuando el cielo se oscurece. La vida en la Edad Media*, Madrid, Nerea, 1992.

J. LE GOFF: *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Ed. Juventud, 1969.

J. LE GOFF: *Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval*, Barcelona, Gedisa, 1985.

- J. LE GOFF.: *Los intelectuales en la Edad Media*, Barcelona, Gedisa, 1996.
- A. GRABAR: *Las vías de la creación en la iconografía cristiana*, Madrid, Al.Forma, 1985.
- O. PÁCHT: *La miniatura medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 1987.
- M. PASTOUREAU: *Un histoire symbolique du Moyen Âge Occidental*, París, Seuil, 2004.
- J. PAUL: *Historia Intelectual del Occidente Medieval*, Madrid, Cátedra, 2003.
- P. PIVA (dir.): *Art médiéval. Les voies de l'espace litúrgiques*, París, Picard, 2010.
- Ph. PLAGNIEUX ed. *L'art du Moyen Âge en France*, París, Ed. Citadelles & Mazenod, 2010.
- A. RAMÍREZ (dir.): *Historia del Arte. La Edad Media*, Madrid, Alianza Editorial, 1996.
- R. RECHT: *L'image médiévale. Le livre enluminé*, París, Réunion des Musées Nationaux, 2010.
- J. Von SCHLOSSER: *El arte de la Edad Media*, Barcelona, GGArte, 1981.
- I.F. WALTHER/ N. WOLF *Obras maestras de la iluminación (400-1600)*, Colònia, Taschen, 2005.
- K. WEITZMANN: *El rollo y el códice*, Madrid, Nerea, 1990 (1970).

Bibliografía Alta Edad Mitjana

- J. BACKHOUSE: *The Lindisfarne Gospels*, New York, Phaidon Press L., 1981.
- I.G. BANGO i G. BORRÁS: *Arte bizantino y arte del Islam*, Madrid, Historia 16, 1996.
- I.G. BANGO: *Arte Medieval I*, Madrid, Historia 16, 1996.
- I. G. BANGO: *Alta Edad Media*, Madrid, Sílex, 1989.
- I. BANGO: *El monacato medieval*, Barcelona, Anaya, 1990.
- I.G. BANGO: *Arte prerrománico hispano. El arte en la Espanya cristiana de los siglos VI al XI*, Madrid, Espasa Calpe, 2001(Summa Artis, VIII-II).
- X. BARRAL: *La Alta Edad Media*, Colònia, Taschen, 2002.
- R. BARROSO/ J. MORIN: *La iglesia visigoda de San Pedro de la Nave*, Madrid, As. De Est. Altomedievales, 2002.
- R. BARROSO/ J. MORIN: *La iglesia de Santa María de Quintanilla de las Viñas*, Madrid, ed. BMMCP, 2001
- J. BECKWITH: *El arte de la Alta Edad Media*, Barcelona, Destino, 1995.
- R. BIANCHI BANDINELLI: *Del Helenismo a la Edad Media*, Madrid, Akal, 1981.
- R. CASSANELLI i E. LOPEZ-TELLO eds.: *El arte benedictino*, Edic. Mensajero i ed. Montecasino, Zamora-Bilbao, 2009.
- L. CASTELFRANCHI (ed.): *Año mil. El arte en Europa*, Barcelona, Lunweg, 2000.
- J.K. CONANT: *Arquitectura carolingia y románica (800-1200)*, Madrid, Cátedra, 1973.
- C.R. DODWELL: *Artes pictóricas en Occidente (800-1200)*, Madrid, Cátedra, 1995.
- M. GOMEZ MORENO: *Iglesias mozárabes*, Granada, 1975 (reed. I. Bango).

- A. GRABAR/ C. NORDENFALK: *Le Haut Moyen Âge*, Ginebra, Skira-Flammarion, 1957.
- L. GRODECKI et alii: *El siglo del año mil*, Madrid, Aguilar 1973.
- J. HUBERT et alii: *La Europa de las invasiones*, Madrid, Aguilar, 1986.
- J. HUBERT et alii: *El imperio carolingio*, Madrid, Aguilar, 1968.
- E. MÂLE: *El arte religioso*, Mèxic, F.C.E., 1984 (1945).
- A. MARTÍNEZ: *El templo del monasterio de San Miquel de la Escalada*, Madrid, AEDATME, 2005.
- Ch. B. McCLENDON: *The origins of medieval architecture. Building in Europe a. d. 600-900*, London, Yale Univ. Press, 2005.
- A. Mª ROMANINI: *Arte medievale. Interpretazioni storiografiche*, Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2005, I.
- M. SCHAPIRO: *Estudios sobre arte de la Antigüedad Tardía, el Cristianismo y la Edad Media*, Madrid, Alianza Edit., 1986.
- P. SKUBISZEWSKI: *L'art du Haut Moyen Age. L'art européen du VIe au IXe siècle*, Paris, Livre de Poche, 1995.
- H. SCHLUNCK: *Las cruces de Oviedo*, Oviedo, I.E.A., 1985.
- V.V.A.A.: *Enciclopedia del prerrománico en Asturias*, 2 vols., Aguilar de Campoo, Fundación Santa María la Real, 2007.
- J. WILLIAMS: *La miniatura española en la Alta Edad Media*, Madrid, ed. Casariego, 1987.
- J. YARZA: *Arte y arquitectura en España 500-1250*, Madrid, Manuales Cátedra, 1979.
- J. YARZA: *Beato de Liébana. Manuscritos iluminados*, Barcelona, Moleiro Editor, 1998.

Bibliografia Art romànic

- I. G. BANGO: *El románico en España*, Madrid, Espasa Calpe, 1992.
- I.G. BANGO: *Arte prerrománico hispano. El arte en la Espanya cristiana de los siglos VI al XI*, Madrid, Espasa Calpe, 2001(Summa Artis, VIII-II).
- X. BARRAL: *El románico: Ciudades, catedrales y monasterios*, Colònia, Taschen, 1999.
- K. J. CONANT: *Arquitectura carolingia y románica 800-1200*, Madrid, Cátedra, 1991.
- R. CROZET: *El arte románico*, Barcelona Plaza &Janés, 1969.
- M. DURLIAT: *El arte románico*, Madrid, Akal, 1982.
- M. DURLIAT: *España románica*, Madrid, Ediciones Encuentro, 1993.
- A. FERNÁNDEZ ARENAS i P. HUARTE: *Los caminos de Santiago*, Barcelona, Polígrafa, 1965.
- H. FOCILLON: *Art d'Occident I: Le Moyen Age roman*, París, 1938 (reed.).
- P.-L. HUERTA: "Hablan las fuentes: aproximación documental al edificio románico", *Perfiles del arte románico*, Aguilar de Campoo, Fundación Santa Maria la Real, 2002, pàg. 27-52.
- R. OURSEL: *El mundo románico*, Barcelona, ed. Garriga, 1966.
- R. OURSEL: *La arquitectura románica*, Madrid, Ediciones Encuentro, 1987.

N. STRATFORD dir.: *910 Cluny 2010, onze siècles de rayonnement*, París, Editions du Patrimoine/ Centre des Monuments Nationaux, 2010.

J. SUBIAS: *Las rutas del románico*, Barcelona, Polígrafa, 1965.

V.V.A.A. *El nacimiento del arte románico en Aragón*. Arquitectura, Saragossa, 1982.

V.V.A.A, *El románico: Arquitectura, escultura, pintura*, Colònia, Köenemann, 1996.

J. YARZA: *Arte y arquitectura en España 500-1250*, Madrid, Cátedra, 1997.

Bibliografia Art gòtic

F. ANTAL: *El mundo florentino y su ambiente social. La república burguesa anterior a Cosme de Médicis: siglos XIV-XV*, Madrid, Alianza Forma, 1989 (edició original 1948).

J. Mª AZCARATE: *Arte gòtico en España*, Madrid, Cátedra, 2002.

S. BARAGLI: *El siglo XIV*, Barcelona, 2006.

H. BELTING: *Imagen y culto. Una historia de la imagen anterior*, Madrid, Tres Cantos, 2009.

F. BOLOGNA: *I pittori alla corte angioina di Napoli 1266-1400*, Roma, 1969.

R. BRANNER: *Manuscripts painting in Paris during the reing of Saint Louis*, Berkeley-Londres, 1977.

M. CAMILLE: *Arte gòtico. Visiones gloriosas*, Madrid, Tres Cantos, 2005.

J.P. CAILLET ed.: *L'art du Moyen Age*, París, París, Gallimard, 1995.

L. CASTELFRANCHI: *El arte en la Edad Media*, Barcelona, Moleiro, 1996.

A. CHÂTELET; R. RECHT: *Automme et Renouveau. 1380-1500*, (L'Univers des Formes-Le monde gothique, 3), París 1988.

A. CHÂTELET: *L'age d'or du manuscrit à peintures en France au temps de Charles VI et les Heures du Maréchal Boucicaut*, Dijon, Faton, 2000.

G. DUBY: *San Bernardo y el arte cisterciense. El nacimiento del gòtico*, Madrid, Taurus, 1983.

A. ERLANDE-BRANDENBURG: *L'art gothique*, París, 1983.

A. ERLANDE-BRANDENBURG: *La creation artistique au Moyen Age (IVe-XIIIe siècle)*, París, Fayard, 1993.

A. ERLANDE-BRANDENBURG: *La catedral*, Madrid, Akal, 1993.

A. ERLANDE-BRANDENBURG: *La conquête de l'Europe. 1260-1380* (L'Univers des Formes-Le monde gothique, 2), París 1987.

M. FRIEDLÄNDER: *Early Netherlandish Painting*, 14 vols. Leiden-Bruselas 1967-1976.

P. FRANKL: *Arquitectura gòtica*, Madrid, Cátedra, 2002.

Jean GIMPEL, *Les Bâtitseurs de cathédrales*, París, Seuil, 1980.

A. MARTINDALE: *Gothic Art*, Londres, 1991 (reprint de la primera edició de 1967. Trad. Castellana, Barcelona, Destino 1994).

M. MEISS: *French painting in the time of Jean de Berry. I: The late XIV century and the patronage of the*

duke, Londres-Nueva York, George Braziler, 1967 (2 vols.).

M. MEISS: *French painting in the time of Jean de Berry. II: The Boucicaut Master*, Londres-Nueva York, George Braziler, 1968.

M. MEISS.: *French painting in the time of Jean de Berry.III: The Limbourgs and their contemporaries*, Londres-Nueva York, George Braziler, 1974 (2 vols.).

E. PANOFSKY: *Early Netherlandish Painting*, Cambridge (Mass.) 1953, 2 vols.; trad. francesa *Les primitifs flamandes*, París 1992. Trad. castellana, *Los primitivos flamencos*, Madrid, Cátedra, 1998.

J. SCHLOSSER: *El arte de la Edad Media*, Madrid, 1981.

O. von SIMSON: *La catedral gótica. Los orígenes de la arquitectura gótica y el concepto medieval del orden*, Madrid, Alianza Forma, 2007.

M. SMEYERS: *L'art de la Miniature flamande du VIIIè au XVIè siècle*, Tournai, La Renaissance du Livre, 1998.

W. SWAAN, *Art & Architecture of the Late Middle Ages*, Londres, Omega Books, 1988.

Villard de Honnecourt, Cuaderno siglo XIII, (presentat i comentat por Alain Erlande-Brandeburg et altera, Madrid, Akal, 1991.

V.V.A.A. *La Edad Media*, Madrid, Alianza Editorial, 1996 (Historia del Arte, 2).

J. WHITE: *Arte y arquitectura en Italia 1250-1440*, Madrid, Cátedra, 1989.

J. WHITE: *Nacimiento y renacimiento del espacio pictórico*, Madrid, Cátedra, 1994 (1957).

P. WILLIAMSON: *Escultura gótica 1140-1300*, Madrid, Cátedra, 1997.

J. YARZA: *Arte y arquitectura es España 500-1250*, Madrid, Cátedra, 1981.

J. YARZA: *La Edad Media*, (Historia del Arte Hispánico, II) Madrid, Alhambra, 1980.

J. YARZA i M. MELERO *Arte Medieval II*, Madrid, 1996.

J. YARZA LUACES: *El arte gótico*, II (Historia del Arte 20), Madrid 1991.